

МЕТОДИ ЕТНОЕКОЛОГІЇ ПРИ ВИВЧЕННІ ЕТНОГРАФІЇ МІСТА

Автор декларує використання екологічних методів та підходів етнології при вивченні культури сучасного міського населення. Міський простір розглядається автором як специфічне середовище існування людини, що впливає на повсякденне життя городян.

Ключові слова: міське населення, середовище, міська культура, екологічний підхід.

Сьогодні урбанізоване суспільство в Україні вже є незаперечним фактом. За останнім переписом 32 мільйони 290 тисяч українських громадян проживають в містах. Звичайно, Україну важко назвати надурбанізованою державою, адже більша частина населення все ж таки мешкає у невеликих районних центрах, містечках із значним масивом одноповерхової забудови, із недостатньо вираженим громадським центром та слабкорозвинутою міською інфраструктурою, але навіть у них ми спостерігаємо все більше явищ характерних саме для міської культури. Лише в останні роки було декларовано актуальність проблеми міської антропології, йдуть активні пошуки методології. Однак нерозв'язаними та практично невідомими залишаються важливі проблеми етнокультурного розвитку українського народу в умовах урбанізованого простору. Академік С.Павлюк наголошує, що сучасними гуманітарними науками майже випущені із поля зору функціонування масової та популярної культури, вуличної субкультури, молодіжної субкультури, особливостей побуту та субкультурної специфіки окремих груп міських мешканців таких як наркомани, злочинці, соціальні маргінали¹.

Сучасний стан етнології міста в Україні можна назвати постколоніальним. В умовах боротьби за національні права, народознавчі дисципліни предметом своїх досліджень обирали переважно сільський соціум. Відстороненість українських народознавців, соціологів, етнологів від міської проблематики, сучасні вчені пояснюють етнодемографічною ситуацією, при якій усі завойовники, мали вплив на середовище, де була їх найбільша концентрація, а вона вочевидь була в містах, тому то український етнос зберіг свою чистоту і недоторканість переважно у сільській місцевості². Така картина характерна для інших слов'янських народів, що нещодавно здобули свою державну незалежність. Часто ця теза, наприклад, лунала під час проведеного у 2006 р. круглого столу – "Етнологія міста у Чорногорії"³.

Відсутність до недавнього часу у вітчизняній етнології урбаністичних досліджень можна пояснити також і особливістю урбанізаційних процесів в Україні. В ХХ ст. зберігалася вагома частка міграційних потоків за межі країни. Значна частина українського селянства виїжджала далеко за межі свого краю – до Америки, Канади, Росії, Казахстану тощо. Причини цього процесу лежать у площині соціально-економічної та політичної історії нашої батьківщини. Голодомор, репресії, колективізація, війни, депортації а також сучасна трудова міграція призвели до скорочення частки українського населення в містах України. В той же час, у великих містах, переважно на Сході та у центрі країни зберігається значний відсоток російського та російськомовного населення. Однак як показують сучасні етнодемографічні дослідження, в період незалежності активно зростала частка українців і в обласних центрах. Як пише В.Шкляр, за період між двома останніми переписами, зростання частки українців серед населення обласних центрів України помітно у всіх регіонах: від 2,86% у Тернополі до 13,32% у Чернівцях⁴. Таким чином, І всеукраїнський перепис населення продемонстрував тенденцію до "вирівнювання" етнічної структури розселення, а отже і до опанування українцями міського простору.

Передумови та початки становлення етнології міста, як окремого наукового напрямку, в Україні були ще в XVIII – XIX ст. В перших програмах економічно-статистичних та топографічних описів розроблених в XVIII ст. більше питань відводилось для вивчення міст та містечок.

Наприклад Ф.Туманський ще у XVIII відрізняв специфіку міського і сільського життя й пропонував їх окреме вивчення⁵. Не можна не згадати також і проведений перший одноденний перепис населення Києва організований українськими етнологами П.Чубинським, Ф.Вовком. Українські етологи початку ХХ ст. В.Петров, Н.Заглада також спостерігали суттєві зміни в побуті міського населення – появу нових обрядів, трансформацію родинних відносин, появу специфічного фольклору субкультур міста тощо. Звичайно, в умовах радянської тиску на гуманітарні науки, спроби вивчення міської культури та субкультур міських мешканців не були реалізовані.

Складна ситуація склалася і в повоєнний період. В цей час комуністична партія намагалася стимулювати вітчизняних істориків ширше досліджувати сучасний стан українського робітництва, як основної групи міського населення, для демонстрації та пропаганди здобутків комуністичного ладу. В 60 – 80-х роках ХХ ст. науковці Інституту фольклору та етнографії АН УРСР М.Приходько, А.Пономарьов, А.Куницький, В.Зінич, В.Миронов, А.Орлов та інші працювали в руслі етнографії міста⁶. Відомі українські вчені вивчали переважно побут робітників, широко застосовуючи методика етносоціальних досліджень. Були розроблені питальники, проведенні масові анкетування робітників, переважно на виробництві, проводилися огляди житла тощо.

Штучне дистанціювання від міської тематики протягом тривалого часу просто неможливе. Зосередження промисловості в містах та різкий урбанізаційний стрибок, поява міських нетрів, які незважаючи на свою віддаленість від центру, перетворилися на своєрідну чорну візитку багатьох великих міст Європи поставили проблему міста в центрі гуманітарного дискурсу другої половини ХХ ст.

Однак 50 – 60-ті роки ХХ ст. задекларували нові проблеми урбанізму – відчуження людини, несприйняття середовища, високий рівень злочинності тощо. Місто з усіма технічними перевагами – водогоном, каналізацією, трамваєм й метро все одно стало для своїх мешканців незрозумілим, чужим та небезпечним. В цей період, в різних країнах світу, незалежно один від одного, зароджується новий підхід до вивчення міста – екологічний. Американські дослідники визначальними елементами в екологічному комплексі вважали середовище, населення, соціальну організацію та технологію які функціонально корелюються: зміни в одному, ведуть до змін в іншому⁷.

Урбанізаційні процеси примушують нас відмовитися від застарілих методик ХІХ – початку ХХ ст. Сучасне міське середовище занадто складне, багатобарвне та піддається швидкісним трансформаціям, щоб ігнорувати досягнення різних наук. Саме життя демонструє, що предмет дослідження антропології міста можна окреслити лише застосовуючи екологічний підхід.

В містобудівельних теоріях ХХ ст. матеріальний світ міста – вулиці, будинки, проспекти, транспорт, розглядалися не тільки як продукт виробничої діяльності людини, але як предметне оточення, що впливає на повсякдення людини. Місто вже не є адміністративно-господарським центром, що протиставляється сільській окрузі, воно є завершеним середовищем існування людства. Функціональне трактування предмета в містобудівних концепціях стало занадто тісним для розуміння взаємодії людини та оточуючого світу. Так, народився концепт за яким міська культура є співвідношення двох середовищ – світу міжлюдських комунікацій та предметно-просторового оточення або матеріального світу сучасного городянина⁸. На межі взаємодії матеріального та соціального простору сучасного міста й формується специфічний міський спосіб життя, що проявляється в повсякденні.

Актуальність міської етнології полягає не тільки у вузькому полі урбаністичної історії. Неможливо заперечити культуротворчу роль міста в якому зосередженні потужні інформаційні та міграційні потоки. Місто постійно продукує нові культурні штампи, котрі змінюються та заміняють один одного. Ці зразки культури, не завжди позитивні, автоматично засвоюються, або краще сказати копіюються, без відповідної рефлексії і навколишнім аграрним світом. Дуже часто ці паростки, або нарости, все залежить від психологічних установок суб'єкту, ми можемо спостерігати в умовах функціонування сучасної традиційної культури. Як пише Б.Посацький: "...місто з часу свого виникнення і просторового формування є елементом розселення і одночасно джерелом розповсюдження специфічного міського зразка і способу життя у позаміське (переважно сільське) середовище..."⁹.

Культурні штампи вироблені містом продовжують притягувати до себе все нових мешканців. Під час опитування в Білорусії респондентам задавали питання чи захочуть вони переїхати в місто якщо в селі вони отримають роботу та високі соціальні стандарти. Виявилось, що кожен 5 опитаний, переважно молоді люди, мріяли про переїзд до міста¹⁰. Людей до міста тягне не тільки через занепад економіки, але й той особливий стиль міського життя, який продукується містом та поширюється на оточуючу сільськогосподарську округу. В сільському середовищі з'являються нетипові елементи міського стилю життя, які викликані не трансформацією житлових та професійних умов, а сліпим копіюванням. Безумовно, наслідки такого впливу мають стати предметом сучасних етнологічних досліджень.

Звичайно, цей процес оборотний. Не тільки місто підкорює своїх неофітів, змінюючи їхній стиль життя, поведінку, культурні установки тощо. Відбувається й обернений процес, адже й мігранти адаптують середовище до своїх потреб. Російська дослідниця Н.Дмитрієвська писала, що в 1970-х роках у Франції відбувалися дослідження, метою яких було в'яснити яка кількість мігрантів може інкорпоруватися в місто, розчинитися в ньому. Виявилось, що це лише приблизно 14%¹¹, оскільки інші намагаються підлаштувати місто під свої традиційні побутові практики.

Міське середовище не є уніфікованим простором, розкресленим немов на ватмані архітектора червоними лініями та плямами забудови. Городянин постійно бере участь у калейдоскопі культурних переживань, що пов'язані із оточуючим світом і які детерміновані просторовими опозиціями. "Багатолітні спостереження Р.Баркера та його колег показали, що міське середовище для його мешканців ніколи не буває суцільним та однорідним, а завжди складається із набору просторово-поведінкових комплексів, що прив'язані до окремих ділянок території... Городянин, як виявилось, уявляє себе й реально формує своє перебування в місті не інакше як пристосовуючись до таких "середовищ"¹².

Таким чином, в буденному світі щоденного руху в місті, людина проходить через десятки таких територій, самотужки освоюючи їх, часто всупереч задумів архітектора. Так, міський парк із зони відпочинку може перетворитися на маргінальний простір, особливо в нічний та вечірній час, в той же час стоянка навпроти "стікляшки" на улюблене місце відпочинку та активних міжособистістих комунікацій. Така особиста асиміляція місцевості базується на універсальних моделях сприйняття людиною просторових координат. Кожен архітектурний об'єкт сприймається із певними конотаціями, що залежить від висоти, колористики, загальної композиції та інших параметрів. В результаті такого культурного засвоєння мікрооб'єктів на карті міста, формуються нові асоціативні назви, легенди, заборони тощо. Цей процес умовно й можна було б назвати етнологією місця.

Засвоєння міста відображається насамперед у творчості людини – фольклорі, графіті, вуличній моді тощо. Сьогодні міська культура в очах етнологів дефрагментована, розбита на маленькі шматочки, оскільки важко охопити такий складний організм як сучасне місто. Найбільш активно досліджуються молодіжні субкультури міста. Починаючи від відомою праці Т.Щепанської¹³, до сьогодні, інтерес до цієї проблематики все зростає. Загалом підсумки цього напрямку в російській історіографії підбиті в невеликій статті Д.Громова¹⁴. Над цієї темою активно працюють і українські дослідники молодшої генерації – М.Красіков, Н.Аксьонова, О.Забловський та інші.

Однак згадуючи дослідження міського фольклору, варто внести певні зауваження. Вивчення професійного сленгу, жаргону, балад, легенд, пісень тощо окремих вікових та корпоративних груп відбувається без зв'язку із середовищем їх побутування. Власне, відбувається вивчення фольклору окремих груп міського населення, яке неможливо назвати міським фольклором як таким.

Фольклор міста буде напряму пов'язаний із конкретним предметно просторовим середовищем. Поле цих досліджень є надзвичайно широким. Це і топонімічні легенди, оскільки народження міста усвідомлюється, не як збіг політичних та соціально-економічних обставин, а як запрограмований акт, що знаходить своє відображення у широкому пласті народних легенд пов'язаних із виникненням назви міста, або окремої його частини. Також легенди пов'язані із наявністю цілого ряду сакральних точок – церков, монастирів, некрополів тощо, які активно включені у міський простір, а внаслідок активних містобудівних процесів можуть змінювати своє функціональне використання, зберігаючи сакральне значення. Ми можемо помітити, що

навіть при досить щільній та однотипній забудові міста ХХ ст. людина намагається надати окремим будинкам або кварталам певного індивідуального значення. Звичайно, в містах відбулася десакралізація будинку як просторового об'єкту. Однак, чи зникли архаїчні уявлення людини про дім як особливе місце, в якому реалізовані ключові просторові опозиції? Міське середовище наповнене легендами про замуровані жертви, привидів, що мешкають в багатопверхівках, "нечистих" квартирах та будинках тощо. В багатоквартирних будинках "живуть" полтергейсти та "барабашки", що час від часу нагадують своїм "сусідам" виттям, пересуванням предметів, моторошними звуками тощо. Набір таких персонажів та оповідей про них досить типовий і має свої закономірності, однак майже завжди прив'язаний до певного матеріального об'єкту – будинку, квартири, району тощо. Наприклад, японські міста, одні із найбільших у світі, густо "заселені" привидами, монстрами, видіннями, що спокійно співіснують із величезними хмарочосами, найрозвинутішим міським транспортом та новітніми технологіями¹⁵.

Інший важливий аспект проблеми – побутова культура городян. Задоволення своїх щоденних потреб в міському просторі буде відрізнитися від традиційної практики. Часто тип поселення та рівень урбанізації в цілому по країні визначає інтенсивність етнокультурних процесів у місті¹⁶. Якщо класична етнологія стверджувала, що побутові особливості формуються як результат етногенетичних процесів і напряму пов'язані із традиційними основами життєдіяльності етносу, то в сучасному місті повсякденне життя людини буде визначатися середовищем його існування. Протягом століть, пристосовуючись до природно-кліматичних умов, людина виробляла свою специфічну систему задоволення побутових потреб, яка є основою життєдіяльності етносу. В місті ми спостерігаємо подібну ситуацію – людина також пристосовується до антропогенного ландшафту, який вона ж і продукує.

Особливість міського середовища полягає в тому, що місто не тільки задовольняє але й формує нові потреби людини. Саме ця властивість дозволяє згладити певний конфлікт, коли новоприбулі мігранти не знають, що вони можуть вимагати від нового місця проживання, а молоде місто не знає, що воно може дати своїм мешканцям¹⁷. Саме тому, архітектори та теоретики містобудування розглядають урбанізований простір як набір функцій, що знаходяться у певній послідовній залежності одна від одної. Наприклад, розвиток міського транспорту залежить від мобільності населення та його компактності проживання, що в свою чергу пов'язано також із побутовими практиками оскільки від форми житла (одноповерховий приватний будинок, окрема квартира, місце в гуртожитку) багато в чому й буде залежати специфіка задоволення повсякденних потреб людини.

Використання методів анкетування, хронометражу робочого та вільного часу людини, дозволили створити повну картину повсякденного життя людей в умовах сучасного великого міста. Якщо в традиційній культурі основні побутові зусилля родини припадають на робочі дні тижня, перетворюючи вихідний на час святкового "байдикування", то в міському середовищі, навпаки більшість домашніх справ відкладають на кінець тиждень. Однак вивчення побуту тільки за матеріалами обстеження бюджетів часу є однобоким. Необхідно відтворити повну картину матеріального світу домашнього господарства мешканців міста – житло, одяг, система харчування. Насамперед, необхідно використати обстеження домашнього господарства, його технічного оснащення, побутування різноманітних приладів, удосконалення домашнього начиння тощо. Потрібно також мати уявлення про сімейно-родинні відносини – особливості виховання дітей, розподіл хатніх обов'язків в родині. Зрозуміло, що в урбанізованому світі чоловіки отримують суттєві привілеї, оскільки значна частина "суто чоловічої праці" – ремонт будинку, турботи з опалення, прибирання снігу тощо усупільнені й виконуються професіоналами. В результаті чоловіча частина міського населення більш активно включається у побутове життя своєї родини. В останні роки чоловіки ширше залучаються до таких, ще зовсім нещодавно "табуированих" робіт, як прибирання, приготування їжі, прання, догляд за дітьми. Таким чином, патріархальним родинним відносинам у міському соціумі залишається усе менше місця.

Таким чином, ми маємо справу із цілком особливим способом життя який можна назвати міським стилем життя, або в ширшому значенні міською культурою. Цей специфічний стиль формується в умовах творчого засвоєння людиною навколишнього антропогенного ландшафту.

-
- ¹ Павлюк С. Етнічна самоідентифікація сучасного українського міста: тенденції і прояви / Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ століття / Гол. ред. Павлюк С.П. – Івано-Франківськ., 2004. – С. 8.
- ² Шкутяк З. Івано-Франківськ в контексті етнокультурних процесів українських міст / Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ століття / Гол. ред. Павлюк С.П. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 9.
- ³ Етнологія града у Црної гори: радовиса округла стола, Подгорица 16 новембар 2006. – Подгорица: Црногорска академија наука, умјетности, 2009. – 303 с.
- ⁴ Скляр В. Етномовні процеси в українському просторі: 1989 – 2001 рр. – Харків, 2009. – С. 265.
- ⁵ Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. – К., 1988. – С. 52.
- ⁶ Борисенко М. Житло і побут міського населення України у 20 – 30-х рр. ХХ століття. – К., 2009. – С. 16 – 18.
- ⁷ Труфанов И. Проблема быта городского населения СССР. – Л., 1973. – С. 47.
- ⁸ Глазычев В. Культурный потенциал города / Культура города: проблемы качества городской среды. Сб. науч. тр. – М., 1986. – С. 16.
- ⁹ Посацький Б. Простір міста і міська культура (на зламі ХХ – ХХІ ст.) – Львів, 2007. – С. 37.
- ¹⁰ Бэларусы. Сучасныя этнакультурныя працэсы. – Мінск, 2009. – С. 65.
- ¹¹ Дмитриевская Н. Образ города: эссе к проблеме синтеза наук // Телескоп. – 1998. – № 6. – С. 30.
- ¹² Коганов Г.З. Особенность городской среды / Культура города: проблемы качества городской среды. Сб. науч. тр. – М., 1986. – С. 96.
- ¹³ Щепанская Т.Б. Символика молодежной субкультуры: Опыт этнографического исследования системы 1986 – 1989 гг. – СПб., 1993.
- ¹⁴ Громов Д. изучение молодежных субкультур России: современное состояние проблемы // Этнографическое обозрение. – 2008. – № 1. – С. 3 – 7.
- ¹⁵ Росс Катриэн. Япония сверхъестественная и мистическая. Духи, призраки и паранормальные явления. – М., 2005.
- ¹⁶ Этнические процессы и образ жизни: на материалах исследования населения городов БССР. – Минск, 1980. – С. 191.
- ¹⁷ Дукельский В. Город как источник культуры / Культура города: проблемы качества городской среды. Сб. науч. тр. – М., 1986. – С. 68.

Автор декларирует использование экологических методов и подходов при изучении современной культуры городского населения Украины. Городское пространство рассматривается как специфическая среда обитания человека, которая влияет на повседневную жизнь горожан.

Ключевые слова: городское население, среда, городская культура, этноэкология.

Author declares the use of ecological methods and approaches in the studying of contemporary urban culture. Urban space is regarded as a specific environment of human existence that influences the daily life of citizens.

Key words: urban environment, urban culture, ecological approach.